

اوضاع اجتماعی و اقتصادی ایران (از ورود اسلام تا تأسیس حکومت صفوی)

مقدمه

اوضاع اجتماعی و اقتصادی ایران از سده اول تا دهم هجری تحت تأثیر ورود اسلام و تحولات سیاسی و نظامی دچار تغییر و دگرگونی شد. در این درس وضعیت و شرایط اجتماعی و اقتصادی ایران در دوران مذکور بررسی می‌شود.

اوضاع اجتماعی

خارجی قرار گرفته است که شدیدترین آنها، یورش ویرانگر صحراگردان آسیای مرکزی به سرکردگی چنگیز و تیمور در سده‌های هفتم و هشتم هجری بود. این یورش‌ها، ضربات سنگینی بر پیکره جامعه ایران وارد کرد. قتل‌عام‌های هولناک و غارت و تخریب گسترده شهرها و روستاها، آثار و نتایج ناگواری چون کاهش جمعیت، آوارگی و سرخوردگی اجتماعی را به دنبال داشت. با این حال، مردم ایران به پشتوانه تجربیات تاریخی، فرهنگ و تمدن غنی و پویایی اجتماعی خود توانستند از این دوران سخت گذر کنند. جامعه و فرهنگ ریشه‌دار ایران نه تنها خود را بازسازی کرد، بلکه نوادگان چنگیز و فرزندان تیمور را چنان پرورش داد که شیفته و مشتاق آبادانی، علم و هنر شدند.

ورود اسلام به ایران، آثار و پیامدهای اجتماعی مهمی داشت. دین اسلام، از یک سو با شعار برابری و برادری، موانع و محدودیت‌های اجتماعی رایج در دوره ساسانی مانند محرومیت عامه مردم از پیشرفت و دستیابی به مشاغل و مدارج عالی را از میان برداشت و از سوی دیگر بر تحرک و پویایی جامعه ایرانی افزود. مردم ایران پس از آنکه به تدریج اسلام آوردند، وارد عرصه گسترده‌ای از فعالیت‌های مختلف فکری، علمی، اقتصادی و سیاسی در قلمرو پهناور اسلامی شدند. در نتیجه چنین تحرک و پویایی بود که موقعیت و منزلت سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی ایرانیان ارتقا یافت.

سرزمین ایران در طول تاریخ بارها هدف حمله‌های

شهر و شهرنشینی

این دوران، علاوه بر بسیاری از شهرهای کهن که آباد و گسترده‌تر شدند، شهرهای جدیدی نیز به وجود آمدند و جمعیت شهرنشین افزایش قابل توجهی پیدا کرد. اگرچه شهرهای زیادی در جریان هجوم مغولان و تیمور ویران شدند، اما پس از آنکه جانشینان چنگیز و تیمور، تحت تأثیر فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی، به عمران و آبادانی روی آوردند، زندگی شهری دوباره رونق گرفت.

سه شیوه زندگی شهری، روستایی و ایلی (عشایری) در ایران پیشینه کهنی دارند. در عصر باستان به ویژه دوره ساسانی، شهرهای زیادی در ایران شکل گرفتند. در دوران اسلامی و به خصوص از سده سوم تا هفتم هجری به علت توسعه فعالیت‌های بازرگانی و رونق پیشه‌وری، شهرنشینی رشد چشمگیری یافت. در

با مرور درس‌های ۱۶، ۱۷ و ۱۸ جدول زیر را کامل کنید.

سلسله‌ها	صفاریان	سامانیان	آلبویه	سلجوقیان	ایلخانان	تیموریان
شهرهای مهم						

فکر کنید و پاسخ دهید:

در شهر محل سکونت شما آیا محله‌هایی وجود دارد که به نام یکی از فرقه‌های مذهبی یا صنف‌های پیشه‌وری معروف باشد؟ نام ببرید.

دانشمندان بزرگ و بازرگانان سرشناس از جایگاه سیاسی و اجتماعی ویژه‌ای در شهرهای ایران، برخوردار بودند. شمار قابل توجهی از شهرنشینان را صنعت‌گران و پیشه‌وران تشکیل می‌دادند. آنان به حرفه‌های مختلف مانند سفالگری، آهنگری، بافندگی، نجاری و ... اشتغال داشتند. پیشه‌وران بر اساس حرفه و پیشه خود صنف‌های مختلفی را پدید آورده بودند. اعضای هر صنف از میان خود فردی را به عنوان ریش‌سفید و رئیس

ساختار فیزیکی شهرهای ایرانی - اسلامی تحت تأثیر عوامل سیاسی، مذهبی، اقتصادی و اجتماعی قرار داشت. ارگ یا کهندژ، مسجد جامع و مدارس، بازار و محله‌های شهری، اجزا و عناصر اصلی شهرهای ایران را در دوران اسلامی تشکیل می‌دادند. ارگ محل سکونت و فعالیت حاکم بود، همچنانکه مسجد جامع و مدارس کانون فعالیت عالمان و طلاب علوم دینی و بازار مرکز فعالیت بازرگانان و پیشه‌وران بود. در اغلب شهرها، این مراکز بر گرد میدان مرکزی و اصلی شهر قرار داشتند و محلات شهری پیرامون آنها واقع شده بودند. پیروان مذاهب مختلف اسلامی، اقلیت‌های دینی و اصناف هر کدام دارای محله خاص خود بودند. معمولاً هر محله مسجد، بازارچه و گرمابه جداگانه‌ای داشت.

حاکم، مقامات بلند پایه کشوری (دیوان‌سالاران) و لشکری (فرماندهان نظامی)، پیشوایان مذهبی، عالمان و

می‌کردند. لباس ایرانیان باستان ترکیبی از کلاه، پیراهن، شنل (بالاپوش)، شلوار، دامن، قبا، کفش و کمر بند بود که در طرح و رنگ‌های مختلف و با تزیین‌های متنوع دوخته می‌شد. آثار و شواهد باقیمانده از آن دوره، مانند نقش برجسته‌ها دلالت بر آن دارد که یک ویژگی شاخص پوشاک ایرانی، پوشیدگی بدن بوده است.

پس از سقوط ساسانیان، مردم ایران همچنان لباس‌های سنتی خود را می‌پوشیدند و بعد از آنکه به تدریج مسلمان شدند، براساس شریعت اسلامی تغییراتی در نوع و شکل پوشش آنان به وجود آمد. تقریباً بیشتر گونه‌های مختلف لباس‌های ایرانی که در عصر باستان رایج بود در دوره اسلامی نیز رواج داشت و حتی اعراب و دیگر مهاجران نیز به پوشیدن لباس‌های ایرانی علاقه‌مند شدند.

صنف برمی‌گزیدند. همچنین شخصی از پیشکسوتان صنف به عنوان استاد کار تعیین می‌شد. هر یک از اصناف در بازار شهر، مکان و یا راسته‌ای مخصوص خود داشتند. اصناف تحت نظارت مقام‌های شهری مانند محتسب، داروغه و کلانتر فعالیت می‌کردند.

پوشاک

پوشاک، یکی از نمادهای مهم هویت هر جامعه است و ارتباطی تنگاتنگ با باورهای مذهبی، ارزش‌ها، فرهنگ، جغرافیا، اقلیم، نوع معیشت و حس زیباشناختی آن جامعه دارد.

مردم ایران از دوره باستان، پوشاک خود را از مواد و پارچه‌های ابریشمی و پشمی تولید خود تهیه

نمونه لباس مردان دوره صفاری^۱

نمونه لباس مردان دوره سامانی

نمونه لباس زنان دوران صفاری و سامانی

۱- مأخذ: تاریخ پوشاک ایرانیان: از ابتدای اسلام تا حمله مغول، تألیف محمدرضا چیت‌ساز، انتشارات سمت، ۱۳۸۶.

بافندگی

هنر و صنعت بافندگی (نساجی) ایران در دوران اسلامی پر رونق بود و مردم شهرهای مختلف در بافت انواع پارچه‌های ساده و پر نقش و نگار نخی، کتانی، ابریشمی، زربفت و پشمی، هنر و مهارت خاصی داشتند. شهرهای خوزستان از مراکز مهم صنعت بافندگی بودند و مردم شوشتر در بافت پارچه‌های ابریشمی و نخی، معروف عام و خاص بودند و دیبای شوشتری شهرتی جهانی داشت. در خوارزم، طبرستان، فارس، آذربایجان و توس نیز منسوجات مرغوبی تولید می‌شد.

گروه‌های اجتماعی و شغلی مانند درباریان، دیوانیان، قاضیان، روحانیان، بازرگانان، لشکریان، پیشه‌وران و اصناف، دارای پوشش متفاوتی بودند و هر یک از آنها لباس مخصوص خود را می‌پوشیدند. لباس خلفا، شاهان و امیران از پارچه‌های مرغوب و گران‌قیمت مانند دیبای شوشتری و پارچه‌های زربفت فارس تهیه می‌شد. اقلیم‌های متعدد جغرافیایی نیز تأثیر بسیاری بر نوع پوشاک مردم از جهت جنس، شکل، رنگ و طرح داشته است.

نمونه لباس بازرگانان دوره غزنوی و سلجوقی^۱

۱- مأخذ: همان

لباس‌های رنگارنگ

یکی از ویژگی‌های پوشاک ایرانی تنوع رنگ بوده است. به طور معمول رنگ‌های سفید، سرخ، زرد، ارغوانی و سبز نماد شادی و سرور محسوب می‌شدند. در این میان، نوع کاربرد دو رنگ سفید و سیاه در فرهنگ ایرانی - اسلامی در زمان‌ها و مکان‌های مختلف، متفاوت بوده است. در برخی جاها و دوره‌ها، لباس سیاه، به عنوان رنگ عزای و ماتم قلمداد می‌شد؛ در عصر آل‌بویه همانند امروز در هنگام سوگواری جامه سیاه می‌پوشیدند؛ اما در زمان‌ها و محل‌هایی نیز لباس سفید نشانه ماتم بود و آن‌گونه که بیهقی در کتاب خود اشاره می‌کند، در مراسم سوگواری امیرمسعود غزنوی و خلیفه القادر بالله عباسی، لباس عزاداران سفید بود.

اوضاع اقتصادی

کشاورزی ایران از سقوط ساسانیان تا تشکیل

حکومت صفوی، دوره‌هایی از رونق و آبادانی و رکود و ویرانی را پشت سر گذاشت. حمله اعراب و سپس یورش‌های ویرانگر بیابانگردان آسیای مرکزی، آسیب فراوانی به کشاورزی و کشاورزان ایران وارد کرد؛ صحراگردانی که به سرزمین ما یورش آوردند، با زندگی یکجانشینی سازگاری نداشتند و باعث تخریب و نابودی مزارع کشاورزی، قنات‌ها و شبکه‌های آبیاری شدند.

کشاورزی: در ایران دوران اسلامی همچون عصر باستان، کشاورزی شکل اصلی فعالیت اقتصادی بود و کشاورزان و روستاییان بخش عمده جمعیت ایران را تشکیل می‌دادند. فعالیت‌های کشاورزی (زراعت و باغداری) نه تنها در روستاها، بلکه در حومه و اطراف شهرها نیز رواج و رونق داشت. کشاورزان ایرانی در شرایط عادی بیشتر از نیاز داخلی تولید می‌کردند و بخشی از محصول تولیدی به سرزمین‌های دیگر صادر می‌شد.

بند امیر در فارس. این بند (سد) در دوره آل‌بویه (عضدالدوله) ساخته شده است.

البته در فاصله آن جنگ‌ها و یورش‌های خانمان‌سوز، دوره‌هایی از صلح، ثبات و آرامش نیز وجود داشت که کسب و کار به‌خصوص کشاورزی رونق می‌گرفت. در چنین دورانی به‌طور معمول امور کشور در دست حاکمان و وزیران با کفایت و کاردانی بود که به آبادانی و عمران به‌ویژه کشاورزی و کشاورزان اهمیت می‌دادند. برای نمونه طاهریان به کشاورزی و آبیاری توجه داشتند. در دوران حکومت آنها قنات‌های بسیاری در خراسان دایر بود و به دستور عبدالله بن طاهر (امیر طاهری) کتابی در باره قنات و چگونگی استفاده از آن تدوین شد.^۱ در عصر زمامداری سامانیان، آل‌بویه و سلجوقیان نیز کشاورزی رونق خوبی داشت. ایلخانان مغول نیز پس از مدتی، تحت تأثیر عالمان و دیوان‌سالاران ایرانی، در صدد جبران ویرانی‌های اجداد خود برآمدند. در دوره حکمرانی غازان‌خان اقداماتی برای مرمت شبکه‌های آبیاری و اصلاح قوانین و مقررات مالی صورت گرفت.

در دوره اسلامی نیز همچون عصر باستان، کشاورزان عموماً مالک زمین نبودند. عمده زمین‌های کشاورزی متعلق به دیوان و در تصاحب فرمانروایان، اعضای خاندان حکومتی و مقام‌های دولتی بود. همچنین زمین‌های وقفی نیز بخش قابل توجهی از اراضی کشاورزی را تشکیل می‌دادند. کشاورزان بر روی این زمین‌ها زراعت می‌کردند و سهمی از محصول به آنان تعلق می‌گرفت. یکی از پدیده‌های رایج در این دوره، واگذاری زمین‌های دیوانی به صاحب‌منصبان نظامی و دیوانی (اداری)، اعضای خاندان حکومتی و ... در ازای خدمت و یا پاداش بود.^۲

دامداری: در کنار کشاورزی، دامپروری نیز توسط روستاییان و عمدتاً عشایر و قبایل کوچ‌نشین که بخش قابل توجهی از جمعیت ایران را تشکیل می‌دادند، انجام می‌شد. با ورود اقوام ترک و سپس مغولان که زندگی آنان وابستگی زیادی به نگهداری دام داشت، دامپروری رونق بیشتری یافت.

بازرگانی: موقعیت جغرافیایی ایران از عهدباستان، زمینه‌ساز رونق و شکوفایی بازرگانی داخلی و خارجی بود. کشور ما تا عصر اکتشافات جغرافیایی (سده ۱۶م.) کانون اتصال شرق و غرب جهان بود. ایران همچنین از طریق خلیج فارس و دریای عمان به آب‌های

میل خسرو جرد در نزدیکی سبزوار؛ درباره کارکرد و اهمیت میل چه می‌دانید؟

۱- به دلیل توجه خاص طاهریان به قنات و آبیاری، بعدها قنات‌های کهن را در خراسان، قنات طاهری می‌خواندند.

۲- واگذاری املاک و زمین تحت عناوینی چون اقطاع، سیورغال و ثبوت انجام می‌گرفت.

آزاد دسترسی داشت. از این‌رو، اصلی‌ترین راه‌های بین‌المللی زمینی و دریایی از کشور ما عبور می‌کردند که مهم‌ترین آنها جاده ابریشم^۱ و راه ادویه^۲ بودند. (به نقشه جاده ابریشم در صفحه ۷۵ نگاه کنید.)

هنگامی که مسلمانان در اول هجری امپراتوری پهنآوری را تشکیل دادند که از مرزهای هندوستان و چین تا مدیترانه و مرزهای امپراتوری روم شرقی گسترش یافت و امنیت بر مسیرهای تجاری حکمفرما شد، بازرگانی داخلی و بین‌المللی به سرعت رشد کرد. ایرانیان که دارای تجربه و مهارت کافی در امور بازرگانی و دریانوردی بودند، جریان

تجارت سرزمین‌های مسلمان‌نشین با دیگر سرزمین‌ها را در اختیار خود گرفتند. بازرگانان ایرانی در سده‌های نخست هجری از شرق و جنوب شرق آسیا تا شمال آفریقا و اروپا در حال داد و ستد بودند. در آن دوران خلیج فارس و بندر ایرانی آن از جمله بندر معروف سیراف^۳ به یکی از کانون‌های مهم تجارت داخلی و خارجی تبدیل شدند. این بازرگانان سهم بسزایی در نشر و ترویج اسلام و فرهنگ ایرانی در سرزمین‌های دور و نزدیک و انتقال تجارب ملت‌های دیگر به ایران داشتند. شکوفایی تجارت در سده‌های نخست هجری، موجب گسترش شهرها و رشد شهرنشینی و پیشه‌وری در ایران شد.

کاروانسرای (رباط) شرف، منزلگاهی در جاده ابریشم در حد فاصل مرو و نیشابور (نزدیکی سرخس کنونی) که در دوره سلجوقی بنا شده است.

فکر کنید و پاسخ دهید:

چه ارتباطی میان راه‌ها، شهرها و بازرگانی وجود داشته است؟

۱- جاده‌ای که از شرق چین شروع می‌شد و پس از عبور از خاک آن کشور از شمال شرقی وارد ایران می‌شد و با عبور از ایران به اروپا و آفریقا می‌رسید. از آنجایی که ابریشم ارزشمندترین کالایی بود که از طریق این جاده حمل می‌شد به راه ابریشم معروف شد.

۲- مسیری که از هند شروع می‌شد و پس از گذشتن از نواحی جنوبی ایران در میان رودان به جاده ابریشم می‌پیوست.

۳- بندری باستانی در استان بوشهر که آثار آن در مجاورت بندر طاهری قرار دارد.

در دوران سلجوقی و به ویژه عصر ملکشاه و خواجه نظام‌الملک نیز فعالیت‌های بازرگانی پر رونق بود، زیرا سرزمین‌های وسیعی از ماوراءالنهر تا شام تحت حاکمیت قدرت یکپارچه‌ای درآمدند و امنیت و آرامش مناسبی در مسیرهای تجاری برقرار شد. هجوم ویرانگر مغولان برای مدتی تجارت را مختل کرد، اما با استقرار امپراتوری مغول در شرق آسیا و سپس تأسیس حکومت ایلخانی در ایران و برقراری مناسبات سیاسی با کشورهای اروپایی، شرایط برای توسعه روابط بازرگانی در محدوده وسیعی از جهان آن روز فراهم آمد. تبریز، پایتخت ایلخانان، در آن عهد یکی از مراکز مهم مبادلات تجاری میان آسیا و اروپا بود. در عصر تیموریان نیز با فروکش کردن یورش‌های هولناک تیمور، بار دیگر تجارت رونق گرفت.

مالیات و مالیات‌گیری: گرفتن مالیات برای تأمین هزینه‌های عمومی در ایران پیشینه کهنی دارد. خواندید که داریوش بزرگ هخامنشی امور مالیاتی را انتظام بخشید و خسرو انوشیروان پادشاه ساسانی نیز نظام مالیاتی را

اصلاح کرد.

اعراب مسلمان پس از کشورگشایی، از تشکیلات و مقررات مالیاتی سرزمین‌های فتح شده از جمله ایران استفاده کردند. **خراج** و **جزیه** مهم‌ترین و اصلی‌ترین مالیات‌های دوره اسلامی بودند. در این دوران به مرور زمان بر اثر گسترش فعالیت‌های اقتصادی و تلاقی نظام‌های مالیاتی مختلف، بر تعدد و تنوع مالیات‌ها افزوده شد. در عهد مغولان و تیموریان ده‌ها نوع مالیات رایج بود.

خراج^۱ مالیاتی بود که بر زمین‌های کشاورزی وضع می‌شد و یکی از عمده‌ترین منبع درآمد حکومت‌ها را در ایران از عصر باستان تا دوره قاجار تشکیل می‌داد. اهمیت و نقش این مالیات چنان بود که هرگاه حکومت و یا حاکمی از تنظیم امور خراج باز می‌ماند و ترتیب منظمی برای وصول آن اتخاذ نمی‌کرد، اوضاع کشور مختل و نابسامان می‌شد. البته میزان خراج و کیفیت گرفتن آن در دوره‌های مختلف تاریخی، متفاوت بود. خراج به صورت جنسی و نقدی و یا هر دو دریافت می‌شد و مبنای محاسبه آن به روش‌های مختلفی بود.

یک توضیح

روش‌های محاسبه خراج

مُقاسمه: قسمتی از محصول کشاورزی به عنوان خراج گرفته می‌شد.

مُحاسبه: میزان خراج بر اساس وسعت زمین زراعی و بدون توجه به مقدار محصول برداشتی، تعیین و دریافت می‌شد.

مُقاطعه: میزان ثابتی (نقدی یا جنسی) به صورت سالانه و بدون در نظر گرفتن مساحت و مقدار محصول برداشتی، تعیین و گرفته می‌شد.

در روش محاسبه و مقاطعه حتی اگر زمین کشت نمی‌شد و یا در اثر خشکسالی محصولی عاید نمی‌شد، خراجگزار ملزم به پرداخت خراج مقرر بود.

۱- واژه خراج از واژه فارسی خراگ اخذ شده است.

بودند. با گرویدن تدریجی اهل ذمه به دین اسلام، اهمیت و نقش جزیه در تأمین درآمد حکومت‌ها کاهش یافت. در درس ۱۹ خواندید که تصدی امور مالیاتی به عهده دیوان استیفا بود. چگونگی فعالیت این دیوان و نحوه برخورد مأموران یا محصلان مالیاتی با مالیات‌دهندگان در دوره‌های مختلف تاریخی فرق می‌کرد. اگرچه در فرهنگ ایرانی - اسلامی همواره به فرمانروایان و صاحب‌منصبان سفارش شده بود که نخست در پی عمران و آبادی باشند و سپس با عدل و انصاف مالیات‌ها را وصول کنند، اما برخی از صاحبان قدرت و محصلان مالیاتی توجهی به این نصایح نداشتند.

علاوه بر کشاورزان، صاحبان حرف و مشاغل دیگر مانند دامداران، بازرگانان، پیشه‌وران و ... نیز ملزم به پرداخت مالیات یا عوارض خاص خود بودند. همچنین اقشار مختلف مردم به ویژه روستاییان و عشایر می‌بایستی به مناسبت و بهانه‌های گوناگون برای صاحب‌منصبان و نهادهای حکومتی خدماتی را به صورت مجانی (بیگاری) انجام دهند.

جزیه^۱، مالیات سرانه‌ای بود که بر اساس شریعت اسلامی از اهل ذمه گرفته می‌شد^۲ و مقدار آن برای توانگران، مردم متوسط و ضعیف متفاوت بود. زنان، کودکان، از کارافتادگان و تهیدستان از پرداخت آن معاف

یک توضیح

بخشی از نامه امام علی علیه السلام به مالک اشتر در باره خراج و خراج‌ستانی

در کار خراج نیکو نظر کن، به گونه‌ای که به صلاح خراجگزاران باشد. زیرا صلاح کار خراج و خراجگزاران، صلاح کار دیگران است و دیگران حالشان نیکو نشود، مگر به نیکو شدن حال خراجگزاران، زیرا همه مردم روزی خوار خراج و خراجگزارانند. ولی باید بیش از تحصیل خراج در اندیشه زمین باشی، زیرا خراج حاصل نشود، مگر به آبادانی زمین و هر که خراج طلبد و زمین را آباد نسازد، شهرها و مردم را هلاک کرده است و کارش استقامت نیابد، مگر اندکی. هرگاه از سنگینی خراج یا آفت محصول یا بریدن [قطع] آب یا نیامدن باران یا دگرگون شدن زمین، ... شکایت نزد تو آوردند، از هزینه و رنجشان بکاه، ... و کاستن از خراج بر تو گران نیاید، زیرا اندوخته‌ای شود برای آبادانی بلاد تو و زیور حکومت تو باشد... که عدالت را در میانشان گسترده‌ای. .... (نهج‌البلاغه، نامه امام علی علیه السلام به مالک اشتر)

متن یک توضیح را به دقت بخوانید و دو سفارش امام علی علیه السلام به مالک اشتر را در مورد خراج و خراجگزاران بیان کنید.

۱- جزیه عربی شده گزیت فارسی است.

۲- در عهد ساسانی، گزیت یا مالیات سرانه از عامه مردم گرفته می‌شد و خاندان سلطنتی، صاحب‌منصبان حکومتی، اشراف و بزرگان از پرداخت آن معاف بودند.

بررسی‌های تاریخی بیانگر آن است که هر گاه حکومت مرکزی ثبات داشت و حاکمان و وزیرانی آینده‌نگر، کاردان و لایق بر سر کار بودند، اوضاع کشور بسامان و در نتیجه، فعالیت دیوان استیفا و امور مالیاتی مرتب و منظم بود. در چنین شرایطی، مالیات‌دهندگان نیز در آسایش و رفاه نسبی بسر می‌بردند و حتی گاهی به سبب خشکسالی و یا بروز بلایای دیگر، مشمول عفو و بخشودگی مالیاتی نیز می‌شدند؛ بر عکس، در شرایطی که

آشوب و کشمکش‌های سیاسی حکمفرما و قدرت مرکزی متزلزل می‌شد و یا هنگامی که بیگانگان به کشور یورش می‌آوردند، وضعیت تغییر می‌کرد؛ در چنین اوضاعی، مردم مورد ظلم و تعدی قرار می‌گرفتند و مجبور به پرداخت مالیات‌های گزاف و بی‌تناسب بودند. همچنین به دلیل دست به دست شدن سریع قدرت، چه بسا امکان داشت که در سال بیش از یک بار مالیات گرفته شود.

یک توضیح

در خانه صاحبانش

طمع و حرص زمام‌داران در ثروت‌اندوزی، یکی از دلایل زیاده‌خواهی مأموران مالیاتی و اجحاف به مردم بوده است. علی‌بن عیسی‌بن ماهان که به فرمان هارون، خلیفه عباسی به جای فضل، پسر یحیی برمکی به حکومت خراسان منصوب شد، بیدادگری پیشه کرد و اموال بسیاری از مردم به ناحق و زور ستاند. او بخشی از این اموال را به خلیفه هدیه داد. به گفته ابوالفضل بیهقی: «وقتی هدایای سنگین علی‌بن عیسی را بر هارون عرضه کردند، هارون روی به یحیی برمکی کرد و گفت: این چیزها کجا بود در روزگار پسر تفضل؟ یحیی گفت: زندگانی امیرالمؤمنین دراز باد، این چیزها در روزگار امارت پسر تفضل در خانه‌های خداوندان [صاحبان] این چیزها بوده به شهرهای عراق و خراسان».

در دوران مغول شدیدترین فشارهای مالیاتی بر مردم ایران وارد آمد. در کتاب‌های تاریخ جهانگشای جوینی، جامع‌التواریخ رشیدی، تاریخ گزیده حمدالله مستوفی و ... مطالب زیادی درباره انواع و اقسام مالیات‌هایی که با عنوان‌ها و بهانه‌های مختلف در آن دوره به زور از مردم گرفته می‌شد، وجود دارد. غازان خان با راهنمایی دیوان‌سالاران ایرانی، اصلاحاتی را با هدف رونق کسب و کار و کاهش فشار بر مالیات‌دهندگان انجام داد.

پرسش‌های نمونه

- ۱- آثار و پیامدهای اجتماعی ورود اسلام را به ایران شرح دهید.
- ۲- در فاصله سده سوم تا سده هفتم هجری، شهر و شهرنشینی در ایران چه وضعیتی داشت؟
- ۳- اجزا و عناصر اصلی شهر ایرانی - اسلامی را نام ببرید و کارکرد هر یک از آنها را بنویسید.
- ۴- وضعیت پوشاک ایرانیان پس از ورود اسلام چگونه بود؟
- ۵- عوامل رکود و رونق کشاورزی ایران را در دوران اسلامی بیان کنید.
- ۶- چه عواملی موجب توسعه بازرگانی داخلی و خارجی ایران در سده‌های نخست هجری شد؟
- ۷- نقش و اهمیت اقتصادی و سیاسی خراج را در ایران دوران اسلامی توضیح دهید.

اندیشه و جست و جو

- از طریق مصاحبه و گفت و گو با بزرگ خانواده و یا فامیل، گزارشی در باره لباس‌های محلی و سنتی دیار خود تهیه کنید.